

О. В. Самойленкокандидат філологічних наук,
доцент кафедри мовних та гуманітарних наук № 1
Донецького національного медичного університету

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ТЛУМАЧЕННЯ ТЕРМІНА «КВАЗІКОМПОЗИТ» У СУЧАСНОМУ МОВОЗНАВСТВІ

Статтю присвячено одній з актуальних проблем сучасного словотвору, а саме словоскладанню. Цей продуктивний засіб творення нових лексичних одиниць уже давно привертає увагу як зарубіжних, так і вітчизняних лінгвістів. Є чимало підходів до вивчення природи складних слів, проте на сьогодні загальноприйнятою залишається синтаксична концепція, у якій наголошується на тому, що композити – це результат конденсації речення або словосполучення. Однак у мовній системі функціонує велика кількість лексем, які не можуть бути розгорнуті в одиниці синтаксичного рівня мови (наприклад, вони утворилися за аналогією до наявних слів, унаслідок поєднання словотвірних конструктів на позначення суміжних явищ, завдяки процесам запозичення тощо). Такі одиниці отримали назву квазікомполитів. Спочатку увагу мовознавців привертало складні слова, утворені за аналогією, проте потім лінгвісти значно розширили межі цього терміна, розуміючи під ним мовні одиниці різного походження та формальної структури. Проаналізовано різні підходи до вивчення квазіскладного слова (лексеми, яка утворилася не шляхом конденсації речення чи словосполучення), лінгвістів уже давно цікавили римовані композити, слова з конструктами проміжного статусу, утворені за допомогою народної етимологізації. На цей час є багато синонімічних термінів: композитоїд (маргінальне за своєю номінативною природою слово, яке, з одного боку, було утворене внаслідок композиції, а з іншого – характеризується послабленою чи відсутньою мотиваційною роллю однієї з кореневих морфем, що перетворилися на афіксоїд, або обох коренів, які втратили семантичний зв'язок зі значенням цілого слова), псевдокомполит (запозичення, вмотивоване завдяки народній етимологізації, коли замість слова іншомовного походження використано схоже за звучанням складне слово в мові-реципієнті), рекомполит (складне слово, одним із компонентів якого є словотвірний конструкт латинського або грецького походження, що не побутує в мові в ізольованому вигляді), не-комполит (складне слово, для якого важко встановити синтаксичний відповідник – речення або словосполучення), слово з невизначеним словотвірним статусом (лексема, яка містить словотвірні морфемні афіксального типу). Зміст цих термінів різниться, саме тому вивчення одиниць проміжного статусу вимагає переосмислення й уточнення.

Ключові слова: словоскладання, композит, квазікомполит, афіксоїдація, словотвірний конструкт, редуплікація, запозичення, словотвір за аналогією.

Постановка проблеми. Квазікомполити – досить поширене явище в сучасній мовній системі, однак через брак єдиного підходу до тлумачення цих одиниць проміжного статусу (як у сфері термінології, так і в плані визначення обсягу) виникає потреба у встановленні чітких критеріїв визначення невласне складних слів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Згідно з теоретичними висновками В.І. Теркулова, лексеми, що містять афіксоїди, називаємо квазікомполитами, оскільки такі складні слова не можуть бути розгорнуті в еквівалентні словосполучення. Це явище можна пояснити

паралельним існуванням у мові синонімічних конструктів грецького та латинського походження (**глосс-** та **лінгв-**, **прокт-** та **рект-**). У сучасній лінгвістичній літературі афіксоїд визначають як проміжну морфемну частину складного або складноскороченого слова, яка здебільшого співвідносна з повнозначним словом чи основою та повторюється з тим же значенням у низці слів і наближається за своєю словотвірною функцією (здатністю утворювати нові слова з тим же компонентом) до афіксу.

Мета статті. Головною метою роботи є аналіз наявних у сучасній лінгвістиці підходів до афік-

соїдації та квазікомпозиції, а також визначення обсягу термінів «афіксоїд» і «квазікомполіт».

Виклад основного матеріалу. Як значущі частини слова афіксоїди спостерігаються лише в межах складних слів та лише як морфеми, що можуть вживатися і як службові, і як кореневі. Н.Ф. Клименко вважає, що поняття афіксоїда поширюється на компоненти складних похідних, які здатні утворювати однотипні ряди слів, проте не зазнали ні часткової, ні повної десемантизації, тобто фактично є коренями. Інакше кажучи, можна виділити дві основні семантичні ознаки афіксоїдів:

1) втрата конкретного лексичного значення;

2) набуття нового, узагальнювального значення та, як наслідок, утворення словотвірних рядів, наприклад: фр. *autodrome* – *cosmodrome* – *aerodrome* – *aviadrome*; укр. *листопад* – *каменепад* – *попелопад* – *зорепад* – *снігопад* – *льодопад*; рос. *авиагоризонт* – *авиадесант* – *авиамамка* – *авиаконструктор* – *авиалайнер* – *авиамагистраль* – *авиамеханик* – *авианосець*; англ. *corn-free* – *tax-free* – *trouble-free* – *cruelty-free*.

Питання визначення ступеня втрати або набуття нового значення компонентом похідного утворення тривалий час залишалося відкритим. Рішення запропонував В.В. Головін, який вказував на втрату префіксальними похідними можливості розгортання в еквівалентне за структурою словосполучення внаслідок набуття одним із компонентів цього похідного нової дериваційної функції [1]. Наприклад, моделі утворення композитів *аквазахід*, *агрозахід* не можуть повторити моделі творення композитів *фізкультурзахід*, *політзахід*, тому що побудовані внаслідок додавання префіксоїдів *агро-*, *агро-*, *аква-*, а не на основі словосполучень, як це відбулося з лексемами *фізкультурзахід* (*фізкультурний захід*) та *політзахід* (*політичний захід*) (*Врешті-решт намагання «схрестити вужа і їжака», тобто поєднати політзахід АПУ з всенародною любов'ю до постаті Івана Піддубного, без сумніву, відштовхнуло від цієї акції багатьох потенційних учасників і ймовірних спонсорів, ідеологічні уподобання яких відмінні від догм, що їх сповідують пан П. Душейко і йому подібні*) (<http://antenna.com.ua/ua/antenna/11003.html>); У наш час до конкретних її [політичної діяльності] видів, окрім раніше зазначених, можна віднести наступні: участь у політичних заходах – виборчих кампаніях, різного роду громадських

акціях і заходах, масових виступах і рухах (підтримки, протесту тощо); політичне функціонування – громадське лідерство, керівництво партійною роботою, визначення певного політичного курсу, діяльність державних службовців; окремим видом політичної діяльності слід назвати дипломатичну практику (http://www.npu.edu.ua/ebook/book/html/D/ifon_kifi_Filosofiya%20polituku/180.html).

О.О. Селіванова пропонує термін «комполітоїд», під яким розуміє маргінальне за своєю номінативною природою слово, яке, з одного боку, було утворене внаслідок композиції, а з іншого – характеризується послабленою чи відсутньою мотиваційною роллю однієї з корневих морфем, що перетворилися на афіксоїд, або обох коренів, які втратили семантичний зв'язок зі значенням цілого слова, наприклад: *пылесос* – *землесос*; *водовоз* – *паровоз* [5]. Другий елемент таких лексем є повнозначною основою, проте вона виконує функцію суфікса, тобто слугує для утворення нових слів за аналогією. Г.Б. Антрушина називає такі компоненти складних слів *semi-affixes*, тобто елементами, які, з одного боку, мають усі характеристики незалежної основи, а з іншого – через часте використання їхнього значення стають дуже узагальненими, що наближає їх до суфіксів. Саме закон аналогічного використання перетворює повнозначні слова на афіксоїди.

Однак не всі дослідники згодні з таким тлумаченням термінів «афіксоїд», «префіксоїд» і «суфіксоїд». Зокрема, Є.А. Карпіловська пропонує зовсім інше визначення терміна «суфіксоїд» та стверджує, що «суфіксоїдом, тобто компонентом структури слова, яке за своїми функціональними властивостями наближається до суфікса, уподібнюється йому, доцільно іменувати ті складники після кореневої частини простого слова, які виділяються з неї під час порівняння з іншими словами, що мають такий же корінь або ту ж післякореневу частину та виражають певне категоріально-розрядне значення, хоча, на протигагу суфіксу, не беруть участь у процесах словотворення» [3, с. 24], наприклад: *-ад* (*лимонад*, *маринад*, *оранжад*), *-атор* (*император*, *триумфатор*, *аналізатор*, *синтезатор*), *-аж* (*пілотаж*, *персонаж*, *арбитраж*, *літраж*), *-итет* (*імунитет*, *генералитет*, *нейтралитет*, *суверенитет*). Дослідниця визначає основну функцію таких суфіксоїдів як кваліфікативну, тобто функцію віднесення до певної онемасіологічної категорії

чи розряду. Саме таку функцію вважають найбільш значущою для розуміння природи напівафіксальних утворень також учені, які дотримуються традиційних поглядів на суфіксоїди як активні кінцеві основи композитів.

На наше переконання, підхід Є.А. Карпіловської також термінологічно обґрунтований, оскільки переклад терміна «афіксоїд» – це щось схоже на афікс, тому його використання є цілком виправданим у контексті, що пропонується дослідницею. До того ж, як бачимо, основна функція суфіксоїдів у тлумаченні української вченої збігається з функцією афіксоїдів у загальноновизнаному розумінні.

Таким чином, багато зарубіжних і вітчизняних лінгвістів згодні з твердженням про те, що не всі складні слова можна розгорнути у словосполучення або речення. Деякі з науковців навіть пропонують виділяти такі одиниці в окрему групу та надають власні терміни на їх позначення.

Однак проблема полягає в тому, що, з одного боку, немає єдиного загальноновизнаного поняття для позначення одиниць, які мають синкретичний характер, а з іншого – дослідники, які використовують однаковий термін (наприклад, псевдокомпозиції), наповнюють його зовсім різним змістом. Так, Г. Марчанд пропонує термін «pseudo-compounds», під яким він розуміє запозичення, мотивовані завдяки народній етимологізації, коли замість простої іноземної лексеми використовують схоже за звучанням складне слово в мові-реципієнті. Наприклад, в англійській мові є лексема *sparrowgrass* як еквівалент латинського слова *asparagus*, *crayfish* замість французького *crevice* [8]. До такого визначення терміна «псевдокомпозиції» схиляється й І.В. Арнольд. Однак Г. Марчанд під *pseudo-compounds* розуміє також дієслова, які утворилися не внаслідок словоскладання, а за допомогою конверсії та зворотної деривації (наприклад, *to proof-read*, *to vacuum-clean*, *to hitch-hike*), а також римовані композити (*helter-skelter*). Як бачимо, навіть один і той же дослідник під цим терміном може розуміти явища, зовсім різні за своєю природою: фонетичне калькування, пов'язане з процесом запозичення, редуплікацію та зворотний словотвір (back-formation).

Зовсім інакше трактує термін «псевдокомпозиції» С.С. Хідекель, який протиставляє власне складні слова (compounds proper) та складнопохідні (derivative compounds), причому до перших він відносить лише такі складні утворення,

обидва компоненти яких можуть функціонувати як самостійні слова (*baby-sitter*, *street-fighting*). Протилежно до складних слів утворення типу *long-legged* розглядають як афіксальні похідні, у яких афікс оформлює складну основу *long+leg* та які на цьому ґрунті можна вважати псевдоскладними.

С.В. Гуділова пропонує навіть два різні терміни, які вважаємо синонімічними, а саме: хибні (рос. ложные) композити (афіксальні декомпозити на кшталт *железобетонный* (від *железобетон*), *новгородский* (від *Новгород*)) та квазікомпозиції, під якими вона розуміє клас складних слів, що характеризується наявністю зв'язаних кореневих елементів (наприклад, *аденовирусы*, *спелеотерапия*, *акваомобиль*, *гастроэнтерология*, *киногеничный*, *нейротропный*, *гидрофицировать*, *телефицировать*, *телемеханизировать*) [2]. Такий підхід знову повертає нас до проблеми давніх грецьких і латинських інтернаціональних запозичень, які поступово стали інтернаціональними афіксоїдами. Відсоток лексики з такими компонентами є досить високим, особливо у сфері науки та техніки.

Схожу теорію для французької мови розробляє А. Міттеран, який також висловлює думку про те, що не всі складні слова можна назвати «чистими» композитами, а тому поділяє цей великий прошарок лексем на власне композити та рекомпозиції [10]. На його думку, рекомпозиції характеризуються тим, що один із компонентів латинського чи грецького походження не існує в мові в ізольованому вигляді. Для ілюстрації лінгвіст наводить слова з ініціальними компонентами *néo-*, *contre-*, *télé-*, *radio-*, *crypto-*, *anthropo-*, *proto-*, *thermo-*, *multi-*, *mono-*, *macro-* (*néo-vitalisme*, *néo-positivisme*, *téléspectateur*, *télépointage*, *radiopoter*, *cryptogramme*, *anthropocentrisme*, *thermonucléaire*, *multitube*, *monolithique*, *macrocossmique*) та фінальними конститuentами *-théque*, *-crate/-cratie*, *-gramme*, *-logue/-logie*, *-phile* (*politologie*, *phénoménologue*, *organigramme*, *sociométrie*, *cinéophile*, *sonothéque*, *technocratie*). Дослідник вважає слова з класичними запозиченими елементами «несправжніми» складними словами. До рекомпозицій А. Міттеран також відносить складні прикметники типу *afro-asiatique*, *nord-coréen*, *est-allemand*. Такі утворення ми вважаємо власне композитами, оскільки можна спостерігати прозорий зв'язок між похідним словом і певним словосполученням: *à la l'est de l'Allemand*.

Своєю чергою П. Метьюз пропонує термін «non-composites» на позначення слів, для яких важко встановити словосполучення або речення-основу [9]. Схоже значення має термін «не-композиції», запропонований В.Г. Григор'євим. Однак П. Метьюз розуміє свій термін ширше, використовуючи його для позначення словосполучень, які схожі на складні слова за структурою та значенням (наприклад, *topless-bar* та *refrigerator-butcher*). Американський дослідник пропонує використовувати фонологічний критерій для розрізнення англійських складних слів і словосполучень: у складних словах наголос падає на перший компонент (*blackbird*, *yellowhammer*), а у словосполученнях – на другий елемент [9, с. 90].

В.П. Моташко, послугуючись науковими висновками Ж. Дюбуа та Л. Гільбера, стверджує, що не всі складні слова можна співвіднести з відповідними словосполученнями та називає такі лексеми одиницями з невизначеним лексичним статусом. Мовознавці дещо конкретизують значення цього терміна, розуміючи під ним двокомпонентні утворення, обидва компоненти яких виражені формальними аналогами іменників. Ці конститuentи, які за формою являють собою повноцінні лексеми, функціонують як словотвірні морфеми афіксального типу, тобто перетворилися або перебувають на шляху перетворення на суфікси. В.П. Моташко вважає, що слова з елементами *type*, *modelle*, *vedette*, *standard*, *limite*, *plafond*, *record*, *éclair*, *choc* не є ні складними, ні афіксальними, ні словосполученнями, а виступають як одиниці – носії власного статусу в мові, який априорі можна визначити як проміжний. Учений для них пропонує термін «номінативні одиниці невизначеного словотвірного статусу».

Заперечують таку інтерпретацію композитів Н.М. Малкіна та Н.А. Шигаревська. Вони розглядають ці компоненти як транспозицію іменника у прикметник, намагаються довести морфологічну самостійність компонентів, які складають такі одиниці, та вважають їх вільними словосполученнями.

Як бачимо, представники різних лінгвістичних напрямів уже неодноразово зверталися до проблеми появи складних слів, які утворилися не на основі словосполучень та не на основі речень. При цьому вчені пропонують різноманітну термінологію: *псевдокомпозиції*, *квазікомпозиції*, *не-композиції*, *композиції*, *слова з невизначеним словотвірним статусом*, *рекомпозиції*.

Зазвичай лінгвісти використовують цей термін на позначення певного проблемного класу слів, випускаючи з уваги інші.

Так, більшість дослідників уналежують до «невласне» композитів слова з міжнародними терміноелементами або з афіксоїдами. Однак, на нашу думку, таке тлумачення терміна «квазікомпозиції» є занадто вузьким, оскільки є декілька класів слів, які неможливо розгорнути у словосполучення та речення.

Ще одним прошарком складних лексем, до яких проблематично підібрати відповідні словосполучення, є запозичення, оскільки під час переходу певного складного слова з однієї мови в іншу втрачаються зв'язок між компонентами композита та внутрішня вмотивованість. Наприклад, елементи складного англіцизму *хеппи-енд* та французьке слово *tennismen* не мають автономного лексичного значення в мовах-реципієнтах, на їх основі не можна утворити жодного значущого словосполучення, проте в комбінації їх використовують на позначення феномену дійсності, який насамперед пов'язаний із явищами західного кінематографа та видом спорту, поширеним в Англії, разом із якими було запозичено й ці назви.

Прошарок квазікомпозицій-запозичень є великим, оскільки слова іншомовного походження є невід'ємною частиною майже всіх сучасних лексичних систем. При цьому процес функціонування іншомовних одиниць у мові не обмежується власне запозиченнями, він пов'язаний також із появою нових афіксоїдальних елементів, які вступають у словотвірні взаємозв'язки з незапозиченими основами, наприклад: *арт-*, *-мейкер*, *-нет-*, *-пату* для російської та української мов, *-man*, *-ball*, *-club-*, *-maker* для французької мови).

Серед лінгвістів досить поширена думка про те, що квазікомпозиції – це результат словотвору за аналогією. Ще одним спектром дії аналогічного словотворення є утворення оказіональних складних слів за моделями, що вже побутують у мові, з метою утворення певного стилістичного ефекту (кумедного, саркастичного) та підвищення емоційного впливу на реципієнта або просто із завданням привернути увагу адресата. Н.О. Янко-Триницька навіть стверджувала, що оказіональні утворення відрізняються від звичайного словотвору індивідуальністю та тим, що частіше виникають «не за чинними зразками, а за аналогією з окремими словами» [7, с. 463]. Оказіональні

утворення активно використовують у мас-медійному дискурсі та в художній літературі, при цьому багато митців стали відомими завдяки утворенню власної нової лексики (наприклад, В. Маяковський, В. Хлебніков, І. Сєверянін, Л. Керолл, Т. Осьмачка, Є. Маланюк та багато інших). Публіцисти й літератори схиляються до думки, що будь-які слова або основи можуть бути об'єднані у складну лексему. При цьому словотворення проходить за моделями, що вже функціонують у мові, або за аналогією до конкретних слів, тим самим заперечуючи наявність вихідного словосполучення.

Цікавим явищем є також функціонування в мові римованих композитів. Створення слів унаслідок редуплікації є продуктивним типом словотвору багатьох мов світу, наприклад: рос. *ширли-мырли, фокус-покус*; укр. *коза-де-реза*; англ. *harum-scarum, walkie-talkie*; фр. *pêle-mêle, mêli-mêlo*. Гендіадиси становлять самостійний підтип словотворення та є засобом творення слів через повторення його конститuentів. Звичайно, при цьому не можна говорити про зіставлення римованих композитів із певним словосполученням або реченням – такі одиниці мотивуються лише на фонетичному рівні римою чи ритмом, тобто також виступають як квазікомпозиції.

Висновки і пропозиції. Більшість сучасних мовознавців визнають неможливим застосування лише синтаксичного підходу до вивчення складних слів та інтерпретації аналогічних утворень у сучасних мовних системах. Багато лінгвістів робили спроби окреслити коло тих явищ, які приводять до появи псевдоскладних слів, проте не дійшли згоди ні щодо самої термінології, ні щодо змісту.

Пропонуємо до розряду квазікомпозицій відносити не утворені на основі словосполучення одиниці, а такі мовні явища:

1) лексеми, утворені за чинними зразками, що є продуктивними в мові, або за аналогією до конкретних слів (зазвичай це оказіоналізми), наприклад: *водолаз – мусоролаз, наркоманія – гетьманоманія*;

2) афіксоїдні утворення, наприклад: *китаєвед – україновед – почвовед – востоковед*;

3) запозичення та пов'язані з ним семантичні й лексичні кальки, наприклад: *ноу-хау,*

телевидение, мейк-ап, сити-лайт, вундеркинд, фишбургер, правописание;

4) римовані композити (гендіадис), наприклад: *любовь-морковь, страсти-мордасти, фигли-мигли, гоголь-моголь, ширли-мырли, трава-мурава, супер-пупер*;

5) квазікомпозиції, утворені внаслідок поєднання двох рівнозначних конструкцій на позначення певного перехідного явища чи якості, наприклад: *горько-кислый, тундро-тайга, фиолетово-синий, зубробизон, лавровишня, лесостепь, горько-сладкий, сине-зеленый*.

Список використаної літератури:

1. Головин Б.Н. Введение в языкознание : учебное пособие для студентов филологических спецвузов. Москва : Высшая школа, 1983. 231 с.
2. Гудилова С.В. Продуктивные типы образования сложных слов в современном русском языке: на материале неологизмов второй половины XX века : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01. Москва, 2005. 306 с.
3. Карпіловська Є.А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація : автореф. дис. ... докт. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова». Київ, 2000. 36 с.
4. Кубрякова Е.С. Словообразование как процесс номинации и его отличительные формальные и содержательные характеристики. *Теоретические основы словообразования и вопросы создания сложных лексических единиц* : межвузовский сб. научных трудов. Пятигорск : Пятигорский пед. ин-т иностр. языков, 1988. С. 3–23.
5. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2010. 864 с.
6. Теркулов В.И. Композиты русского языка в ономаσιологическом аспекте : дисс. ... докт. филол. наук : 10.02.02. Горловка, 2008. 406 с.
7. Янко-Триницкая Н.А. Словообразование в современном русском языке. Москва : Индрик, 2001. 503 с.
8. Marchand H. The Categories and Present-Day English Word-Formation. München, 1969. 427 p.
9. Matthews P.H. Morphology. Cambridge : Foreign Language Teaching and Research Press, 2001. 256 p.
10. Mitterand H. Les Mots Français. Paris : Presses Universitaires de France, 1992. 142 p.

Samoilenko O. The main approaches to understanding of the term “quasicomposite” in modern linguistics

The article is devoted to the actual problems of the modern word formation, namely compounding. This productive means of creating new lexical units has attracted the attention of both foreign and domestic linguists for a long time. Different approaches to the nature of the origin of new words have been developed, but up to the present time the syntactic concept is generally accepted, which emphasizes that composites are the result of condensation of a sentence or word-combination. But in the language system there are many lexical units that can not be deployed into units of the syntactic level of the language: for example, they have been formed by analogy to existing words, by combining word-formation constructs with the designation of adjacent phenomena, due to borrowing processes etc. Such units are called “quasicomposites”. At first, the attention of linguists was attracted by compound words that were formed by analogy, but then scholars expanded the scope of this term significantly, meaning lexical units of different origin and formal structure. The article also analyzes the history of the study of quasicomposites, which is the combination of differences and contradictions, because linguists have been interested in rhymed composites, words with constructs of intermediate status, units formed with the help of folk etymologization for a long time. At present time, there are many synonymous terms: compositoid (a marginal by its nominative nature word, which, on one hand, has been formed by composition, but on the other hand, is characterized by a weakened or absent motivational role of one of the root morphemes that have become an affixoid, or both roots, which have lost their semantic connection with the meaning of the whole word), pseudo-composites (borrowings, which are motivated by folk etymologisation, when instead of a simple foreign word the compound word which have similar pronunciation in the language-receptor is used), recomposite (a compound word, one of its components being a construct of Latin or Greek origin that does not exist in the language in isolation), non-composite (a complex word for which it is difficult to establish a syntactic match: a sentence or phrase), a word with an indefinite word-formation status (a lexical unit containing word-morphemes of the affix-type). The content of these terms varies, which is why the study of intermediate status units requires reconsideration and clarification.

Key words: *compounding, composite, quasicomposite, affixoidation, word-building element, reduplication, borrowing, word-building by analogy.*